

Een stadje aan de rivier – over een paar mossen in Vianen

Rudi Zielman & Dick Kerkhof

Voor een ‘zandhaas’ (RZ) is het altijd leuk eens in het rivierengebied te kijken waar nog echt oude stadjes zijn, als contrast met een compleet nieuwbouwgebieden – hoewel al meer dan 750 jaar in bezit van stadsrechten, is Enschede van na 1869 (stadsbrand) en 1945 (...). De stenen in het rivierengebied zijn anders, de ondergrond is er anders en dat biedt kansen op een van de wenssoorten: steentjesmos (*Leptobarbula berica*). Dit minuscule mosje wordt pas enkele decennia in Nederland wat meer opgemerkt en vrijwel alleen in het rivierengebied.

Grote Kerk en zuidelijke stadsmuur

Op 22 april togen wij (RZ & DK) met mooi weer door het centrum van Vianen op weg naar de zui-

delijke stadsmuur waar DK steentjesmos wist te staan. Bijna bij de stadsmuur aangekomen, bleven we steken bij de Grote Kerk, die inderdaad groot is en daar al zo'n 600 jaar imposant staat te wezen. Omringd door een laag muurtje, waarop we slechts gewone soorten als gewoon muursterretje (*Torula muralis*), veel oranjeleestje (*Bryoerythrophyllum recurvirostre*) en gedraaid knikmos (*Bryum capillare*) konden ontwaren, ligt naast de kerk geen kerkhof maar een bestrating, gemaakt van klassieke oude bakstenen, minder hard dan de moderne klinkers, en kalkrijker. Deze bakstenen liggen bijna steeds in de schaduw; alleen op zomerse namiddagen, als de zon zich verheft boven de veelal monumentale huizen aan de Voorstraat, kan er enig zonlicht op vallen, al wordt dat dan flink getemperd door

Figuur 1. Een deel van de mossen van de baksteenbestrating. Links prominent *Tortula marginata*, rechts veel *Leptobarbula berica*. Ook *Barbula convoluta* (gewoon smaragdsteeltje) is van de partij.

Figuur 2.
Blad van *Tortula marginata* uit de plant van Fig. 1.

Figuur 3.
Zoomcellen van
Tortula marginata.

de kroon van een plataan die aan de westkant op het kerkplein staat. Aanvankelijk leek ook dit stukje plaveisel slechts gewone soorten op te leveren, zoals gekroesd dubbeltandmos (*Didymodon insulanus*). Omdat sommigen (RZ & DK) Pottiaceae wel eens lastig vinden, is er het een en ander van de stenen af geschept en thuis door RZ bekeken (Fig. 1)

Een goede greep, want een van de wat grotere mossen bleek *Tortula marginata*. De Nederlandse naam gerand muursterretje is treffend, het is met een goede loop vrij vlot te herkennen aan de duidelijke bladzoom (Fig. 2), de zoomcellen lopen tot in de top door (Fig. 3).

Het was leuk deze soort vlot eruit te halen nadat ik (RZ) haar heel kort te voren voor het eerst goed herkend had in oud (1987) materiaal dat ik van Mallorca had meegebracht en als voorbereiding op het komende zomerkamp in Urbassa maar eens onder handen had genomen. De eerste aanblik is dan de bladvorm die opviel, de kleur van *Tortula muralis* maar een meer lang eivormige bladomtrek die in een veel spitsere top uitloopt. Dit is overigens geen hard determinatiekenmerk, maar het trekt wel de aandacht.

Deze kalkminnende mediterrane soort is zeldzaam en vooral bekend uit Limburg en het rivierengebied, maar ook daar (nog?) niet alge-

Figuur 4. De stadszijde van de zuidelijke stadsmuur, waarop we steentjesmos, gerand muursterretje en muurknikmos vonden. Er staan ook veel muurbewonende vaatplanten op, onder meer klein glaskruid, muurvaren, steenbreekvaren, eikvaren, muurleeuwenbek en dicht havikskruid.

meen. De laatste vondst buiten Limburg was uit 2018. In Zeeland zijn ook een aantal vindplaatsen bekend, maar op eentje uit 2012 na, allemaal van voor 2010 (www.verspreidingsatlas.nl). Toch mag je als gevolg van de opwarming verwachten dat op geschikte plekken deze soort zich gaat laten zien, mogelijk speelt dit ook in Vianen al.

En daartussen, als grote verrassing: steentjesmos! Zie Fig. 1. Het valt op door de relatief lange blaadjes, die onder het binoculair een wat ruige indruk maken door de papillen, die dan weer moeilijk te fotograferen zijn doordat het blaadje ook wat kuipvormig is.

Nog onbewust van al dit fraais liepen we naar het doel van de wandeling: de zuidelijke stadsmuur van dit oude stadje. Aan de noordzijde ervan, dus ook weer in de schaduw, werd her en der wat steentjesmos ontwaard en bewonderd

(Fig. 4 & 5). Geslaagde wandeling... Hoe geslaagd bleek pas weer thuis: ook ditmaal weer *Tortula marginata* onder de binoc!

Nu de spanning wegviel kon er gerecreëerd worden, dus even rustig naar een stoffig knikmos kijken, eigenlijk te lastig, dichte plantjes en geen kapsels, maar als je het thuis bekeken hebt kan het alsnog naar de composthoop. Nou, deze dus niet want er bleken tubertjes aan te zitten en erg papilleuze rizoiden: muurknikmos (*Bryum radiculosum*) was nog niet bekend uit het uurhok. Het is een weinig opvallende soort die nauwelijks aanknopingspunten biedt in het veld, de rizoiden zitten dicht opeengepakt waardoor de tubers niet opvallen en kapselen deed het ook al niet. Voor deze soort moet je ook op wat oudere verweerde muurtjes kijken, die wat droger zijn.

Een ander 'verplicht' excursiedoel in Vianen zijn de restanten van kasteel Batestein in de noord-

Figuur 5. *Leptobarbula berica* links op de foto, rechts *Tortula marginata*, nu van de stadsmuur.

westhoek van de stad. Op weg daarnaartoe kwamen we nog maar weer eens langs een kerk. Maar nu eentje van veel nieuwere baksteen, een 'Waterstaatskerk', gebouwd na de bisschoppelijke restauratie in de tweede helft van de negentiende eeuw. De stenen bleken harder dan de stenen die we eerder bekeken hadden en op het eerste gezicht niet erg boeiend begroeid. Aan de noordzijde van de kerk werden een paar naar buiten stekende semi-steunberen bekeken die wat schuin aflopen. *Tortula muralis*, *Bryum capillare*, dat was het zo'n beetje en toch nog maar een steriele pluk stoffig knikmos ingepakt voor thuis. En ja wel: ook dit was *Bryum radiculosum*, nog een nieuw kilometerhok.

Kasteelterrein Batestein

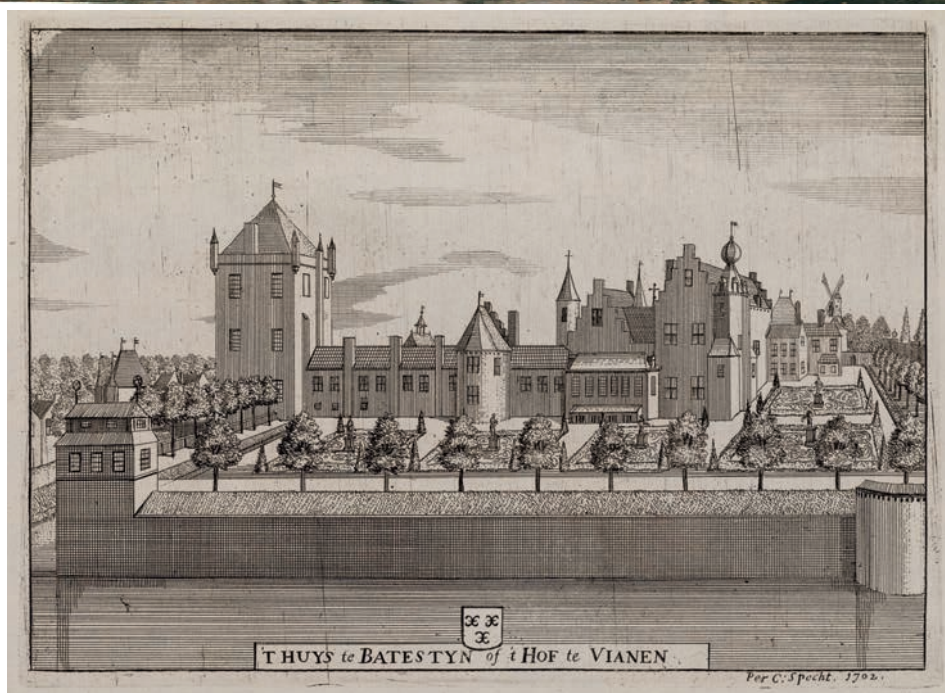
Dwalend door de straatjes kwamen we bij de resten van het ooit indrukwekkende, maar nu bijna geheel verdwenen kasteel Batestein van de Brederodes (Fig. 6 & 7). Op het voormalige binnenplein staat een rij haagbeuken, waarop we

het geijkte soortenpalet aantroffen, zoals broedhaarmuts (*Orthotrichum lyellii*), helmroestmos (*Frullania dilatata*) en bleek boomvorkje (*Metzgeria furcata*). Een nieuwsgierige kennis, tevens 'kasteelbewoonster', liet zich uitgebreid tonen hoe knikkersterretje (*Syntrichia papillosa*) haar knikkertjes (broedkorrels) toont als de ingedroogde blaadjes nat gesproeid worden en hoe het peristoom van gladde haarmuts (*Orthotrichum striatum*) reageert op vocht.

Van kasteel Batestein is, afgezien van niet-zichtbare fundamenten, niet veel méér over dan de westelijke toegangspoort, Hofpoort genaamd, ook gemaakt van oude bakstenen (Fig. 8). Erg oude bakstenen, kalkrijk en mooi vochtig, zodat we er weer het een en ander gingen afspeuren. Er is een goed ontwikkelde groeiplaats van slank snavelmos (*Rhynchostegiella tenella*) aanwezig, een soort die buiten de zandgronden wel vaker aangetroffen wordt op, wederom, wat oudere baksteen. Het beeld op de Verspreidingsatlas (www.verspreidingsatlas.nl/2968) is door de

Figuur 6 (boven). Kasteel Batestein gezien vanuit het oosten, geschilderd omstreeks 1630 door Jan van Goyen. Er wordt geschatst op de nu vrijwel verdwenen gracht tussen het kasteel en de binnenstad van Vianen.

Figuur 7. Batestein gezien vanuit het noorden, vanaf de Lekdijk. Gravure van Caspar Specht, gemaakt in 1702. De tekening moet al eerder gemaakt zijn, voor de brand van 1696. De Hofpoort aan de westkant van het kasteel is niet goed zichtbaar, die bevindt zich bij de bomen waarachter een korenmol te zien is.

Figuur 8. Weelderig begroeide muur van de Hofpoort (noordzijde), met o.a. *Rhynchostegiella tenella*, *Gyroweisia tenuis*, *Homalothecium sericeum* (gewoon zijdemos), klein glaskruid, muurleeuwenbek, glad walstro en robertskruid.

Figuur 9. *Rhynchostegiella tenella*; heel fijne blaadjes op oude baksteen.

Figuur 10.
Jonge kapsels
op *Gyroweisia*
tenuis.

Figuur 11. Blad met afgeronde top van *Gyroweisia tenuis*.

Figuur 12.
Fissidens gracilifolius
met kapsels.

fijne en bescheiden groeiwijze (Fig. 9) van dit slaapmosje waarschijnlijk incompleet.

Wat meer verscholen in spleetjes troffen we een kapselend klein mosje. Voegenmos (*Gyroweisia tenuis*) is in ons land geen grote zeldzaamheid, maar valt door het kleine formaat niet makkelijk op, tenzij er dus kapseltjes uit spetteren (Fig. 10). Het onderscheid met dat andere kleine lastige ding steentjesmos is dat hier de bladtop mooi afgerond is en makkelijker te beoordelen met de loep (Fig. 11).

Het werd tijd huiswaarts te gaan en we liepen nog even door een onbebouwd terrein: de plek waar de beroemde siertuin van kasteel Batestein lag, die kasteelheer Johan Wolfert van Brederode rond 1630 liet aanleggen en die nog door Constantijn Huygens is bezongen. Er worden pogingen in het werk gesteld die tuin te reconstrueren, maar dat is nog in de voorbereidende fase.

Door een brand in 1696 werd een deel van het kasteel verwoest, de resterende ruïne is in het begin van de negentiende eeuw vrijwel geheel gesloopt. De vrijkomende stenen zijn op allerlei plekken in Vianen hergebruikt, onder meer om een tuinmuur te bouwen langs de zuidrand van de voormalige siertuin. Onderaan de muur is op grote brokken steen van alles aan gewone ruderaal soorten te vinden, maar ook een leuk vedermosje, hier met kapsels (Fig. 12). Steenvedermos (*Fissidens gracilifolius*) komt weliswaar vooral in het riviereengebied voor, maar zoals de naam aangeeft, wordt het ook daarbuiten wel op bakstenen gevonden. De eerste aanblik is wat fijner en rommeliger dan bij het algemenere ge-

woon riviervedermos (*F. crassipes*) dat strikt aan het riviereengebied gebonden is.

Al met al hebben we een paar leuke aanvullingen op de soortenlijst van de al goed onderzochte (DK) uurhokken kunnen doen, zonder al te veel moeilijke kruippartijen door beemd en veld.

Moraal van het verhaal

Ga eens buurten bij iemand in een andere landstreek, je ziet weer eens wat nieuws. En ga eens kijken op wat oudere muurtjes in een stadse omgeving. Ga niet als een gek allemaal naar Vianen, wat wij gezien hebben komt op meer plekken voor in onze mooie oude stadjes!

Referenties

Informatie over kasteel Batestein is te vinden op: www.hofvanbrederodevianen.nl

Adresgegevens auteurs

H.R. Zielman, rudi-zielman@wxs.nl
Th.B.M. Kerkhof, dkerkhof@xs4all.nl

Abstract

A town by a river – about a few bryophytes in Vianen, the Netherlands

A visit was paid to Vianen, a small town beside the Lek, one of the tributaries of the Rhine in the Netherlands. Our main object was to have a look at mosses on old walls. Especially on the remains of the medieval town wall and the former castle Batestein, some rare or less common species were observed, like *Leptobarbula berica*, *Gyroweisia tenuis*, *Fissidens gracilifolius*, *Rhynchostegiella tenella*, *Bryum radiculosum*, and *Tortula marginata*.